Open Access
उदयगिरी - बहुभाषिक इतिहास संशोधन पत्रिका
(A Bimonthly, Refereed, & Peer Reviewed Journal of History)
Published by: AAASSHER, Mumbai, (MS) India
Journal homepage: https://udayagiri.aaassher.org/
ISSN (Online): 2583-8423
Volume 1, Issue 4, October 2023; Pages 201 – 206
DOI: 10.5281/zenodo.10115395

Original Research Article

महात्मा गांधी यांचे ग्रामीण विकासातील योगदान

प्रा. डॉ. गंगाधर बालू चव्हाण

समाजशास्त्र विभाग, कन्या महाविद्यालय मिरज, जिल्हा: सांगली ४१६४१० महाराष्ट्र, भारत

Corresponding author E-mail: chavangangadhar7@gmail.com

Received: 15 October, 2023 | Accepted: 25 October, 2023 | Published: 27 October, 2023

प्रस्तावना

देशातील सात लाख खेडी स्वयंपूर्ण झाली तरच देशाची प्रगती होईल, अशी महात्मा गांधी यांची 'ग्रामस्वराज्य' संकल्पना होती. गावांना विकसित करण्याचे सामर्थ्य गांधी विचारात आहे. महात्मा गांधींनी म्हटलं होतं, की ‘शिका; पण खेड्याकडे चला.’ आज प्रत्यक्षात त्यांचा उपदेश व्यवहारात आणण्याची गरज तीव्रतेने वाटत आहे. गावांच्या विकासातूनच देशाचा विकास साध्य होईल, असे गांधीजींना वाटत होते. असे झाले नाही, तर लोक शहरांकडे धाव घेतील आणि शहरे गर्दीने कोंदून जातील. आज दिसणारे चित्र असेच आहे. म्हणजे स्थलांतर होऊ नये म्हणून त्या त्या गावात उपजीविकेची साधने तयार होणे महत्त्वाचे. जिथे अशी साधने आहेत, त्यावर स्थानिक लोकांचा अधिकार असेल तर त्यांचे काटेकोर, कार्यक्षम नियोजन ते करू शकतात. पूर्वी स्वावलंबन, एकोपा, शांतता, सामुदायिक पद्धतीने शेती केली जात होती, असे म्हटले जाते, पण मग आज ते का घडत नाही? आज मात्र बांधा-बांधावरून भांडणे, कज्जेदलाली, असुरक्षितता असे वातावरण दिसते. आपले सामूहिक जीवन असे ताणतणाव आणि मतभेदांनी ग्रासून का गेले आहे? हे प्रश्न भंडावत असताना गांधीजींच्या विचारांमध्ये त्याची उत्तरे मिळतील, असे वाटू लागले. विशेषतः त्यांची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना महत्त्वाची वाटली आणि त्यादृष्टीने सदरील संशोधन हाती घेतले आहे. गावखेड्यात सामूहिक प्रयत्नांतून शेती, उद्योग, शिक्षण; तसेच गावाच्या विकासासाठी फायदा होतो. आजकाल शिकलेले तरुण शहरात जात आहेत, त्यांनी गावात येऊन आपली बुद्धी व कौशल्य सामूहिक हितासाठी वापरल्यास गावांचा कायापालट होण्यास वेळ लागणार नाही. नवीन पिढीला जल, जंगल, शेती, वनऔषधी, वृक्षांचे महत्त्व, तसेच रानभाज्यांबद्दलचे शिक्षण उपलब्ध करून दिल्यास गांधींजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना पूर्ण करता येईल. खऱ्या भारताचे दर्शन खेड्यात होत असल्याने गांधीजींनी

'खेड्याकडे चला' अशी हाक दिली. ज्यात गावखेडयाचे सक्षमीकरण हा महत्त्वपूर्ण हेतू होता. आजही या अभिनव मोहिमेची उपयुक्तता जाणवत असून शहरातील वाढता रोजगाराचा प्रश्न, वाढती गर्दी यामुळे गांधीजींचा हा मूलमंत्र आर्थिक समस्येचे निराकरण करण्याचा मार्ग सुचवतो. कृषी ग्रामीण क्षेत्रातील उत्पादकता, गुंतवणूक, रोजगारनिर्मितीचे महत्त्व आदी बाबी यातून स्पष्ट होते. प्रत्येक गावखेडी स्वयंपूर्ण व्हावे. ग्रामीण विकासासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न व्हावे. असे महात्मा गांधींनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात सांगितले. ब्रिटीश राजवटीपासून भारताला राजकीय स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात प्रमुख भूमिका ही महात्मा गांधीजी यांची होती. सर्व स्तरातील भारतीय लोकांना शांततापूर्ण आणि अहिंसक पद्धतीने संघटित करणे आणि एकत्रित करून भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिल्यामुळे त्यांना 'राष्ट्रपिता' म्हटले जाते. गांधीजींचा दृष्टिकोन हा भारताचा ग्रामीण विकास सर्वांगीण आणि लोककेंद्रित झाला पाहिजे. सत्य, अहिंसा आणि मानवाच्या चांगुलपणाचे सिद्धांत त्यांनी मांडले. टॉल्स्टॉय, रस्किन आणि गीतेच्या शिकवणीवर त्यांनी अधिक भर दिला. देशातील बहुसंख्य ग्रामीण खेड्यांचा विकास व ग्रामोद्योगांचा विकास यातच देशाची प्रगती आहे, असे त्यांचे ठाम मत होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना स्वयं- अध्ययनातून जाणून घेणे.

२. महात्मा गांधीजींचे ग्रामीण विकासतील योगदान समजून घेणे.

३. सद्यपरिस्थितीत महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याच्या विचारांचे महत्त्व अभ्यासणे.

गृहितके

१. ग्रामविकासात महात्मा गांधीजींचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे.

२. ग्रामोद्योगाला चालना देण्यासाठी महात्मा गांधीजींनी अनेक उपाय योजना सांगितल्या आहेत.

३. ग्रामोद्योगामुळे ग्रामीण विकासाला चालना मिळाली.

संशोधन पद्धती

संशोधनाच्या संदर्भात कोणती माहिती मिळवायची ह्या बाबत संशोधकाचा निर्णय व नियोजन ही संशोधनातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण बाब असते. परिणामी ह्या माहिती संकलनाचे स्त्रोतही महत्वाचे असतात. माहितीच्या दर्जावर संशोधनाचा दर्जा अवलंबून असतो. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्वरूपाच्या साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, संशोधन पेपर, वार्षिक अंक, त्रैमासिक, मासिक, साप्ताहिक, वर्तमानपत्र, स्मरणपत्रिका, विविध सामाजिक संस्थानचे अहवाल इत्यादींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

ग्रामस्वराज्य विषयक गांधीजींचे विचार

ग्रामस्वराज ही महात्मा गांधींनी तयार केलेली आणि नंतर विनोबा भावे यांनी विकसित केलेली एक विशेष संज्ञा आहे, जी प्रत्येक गावाला एका स्वयं-कार्यक्षम स्वायत्त संस्थेत रुपांतरित करण्यास प्रोत्साहन देते जिथे सन्माननीय जीवन

जगण्यासाठी सर्व व्यवस्था आणि सुविधा उपलब्ध आहेत. स्वराज्य म्हणजे स्वातंत्र्य आणि स्वावलंबनाकडे सतत प्रयत्न करणे, ग्रामस्वराज्य ही संकल्पना विकेंद्रित, मानवकेंद्रित आणि शोषणरहित आहे. हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने आणि स्वयंपूर्णता प्राप्त करण्याच्या दिशेने कार्य करण्याचे पालन करते. गांधींनी सहभागात्मक लोकशाहीची बाजू घेतली आणि गाव-आधारित राजकारणाचा पुरस्कार केला.ग्रामस्वराज्याच्या निर्मितीसाठी राज्यविहीन, वर्गविहीन समाजाची स्थापना करण्याचा विचार मांडला आहे. हरभरा स्वराज्य ही एक आदर्श, अहिंसक समाजव्यवस्था आहे, ज्यामध्ये स्वावलंबी, स्वयंशासित ग्राम-राज्ये महत्त्वाच्या बाबींमध्ये स्वतंत्रपणे कार्य करतात. ही संपूर्ण क्रांती आहे आणि संपूर्ण तळागाळातील लोकशाही ज्यामध्ये लोक त्यांच्या क्षमता जागृत करून पूर्णपणे सशक्त समाजाची निर्मिती करताहेत. ग्रामस्वराज ही संकल्पना राजकीय नाही; ते जीवनाच्या सर्व पैलूंना स्पर्श करते सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय घटक त्यात सामील आहेत. खेड्यातील जीवनमान हे संघटित आणि व्यवस्थापित केले पाहिजे. काही गोष्टी या वैयक्तिक हितसंबंधांवर अधिलिखित होतात आणि प्रत्येकाला न्याय मिळतो आणि समस्या, जर असतील तर स्थानिक पातळीवर निराकरण जायला हवे अशी भूमिका गांधीजींची होती त्याचाच परिपाक म्हणून सध्या महात्मा गांधी तंटामुक्त अभियान गावभगात राबवले जात आहे. प्रत्येक गाव हे स्वावलंबी असायला हवे या अर्थाने ते आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असावे आणि मूलभूत गरजांसाठी इतरांवर अवलंबून राहायची आवश्यकता भासू नये. प्रत्येकाला नैसर्गिक प्रवेश मिळाला पाहिजे, समाजाची संसाधने आणि प्रत्येकाला रोजगार मिळाला पाहिजे. याचे विशेष महत्त्व आहे कारण याचा परिणाम केवळ समाजाच्या आरोग्यावर आणि संपत्तीवर होत नाही तर मानवाचे भविष्यातील अस्तित्व देखील यावर अवलंबून आहे. गांधीजी आयुष्यभर भारतातील गावाचे महत्त्व पटवून देत असत. त्यासाठी भारताची प्रगती आणि सुधारणा, भारतीय स्थिती विकसित करणे अत्यावश्यक होते. गावे म्हणून त्यांनी ग्रामीण प्रशासन आणि ग्रामीण भागासाठी पंचायती राज व्यवस्था विहित केली. वस्तुस्थिती अशी आहे की पंचायत राज या विषयाला जेवढे योगदान त्यांनी दिले तेवढे दुसरे कोणी दिले नाही.

भारतीय लोकशाहीत ग्रामस्वराजची प्रासंगिकता

गांधीजींनी केवळ भारताच्याच नव्हे, तर सर्वच आजारांवर ग्रामस्वराज हा एक अचूक उपाय म्हणून सुचवले.

पंडित नेहरूंना लिहिलेल्या पत्रात गांधीजींनी लिहिले: "मला खात्री आहे की, जर भारताला खरे स्वातंत्र्य मिळवायचे असेल आणि भारताच्या माध्यमातून जगालाही मिळवायचे असेल, तर उशिरा का होईना लोकांना खेड्यात राहावे लागेल, शहरात, झोपडीत नाही, हे सत्य ओळखले पाहिजे. कोट्यवधी लोक कधीही शहरांमध्ये एकमेकांसोबत शांततेत राहू शकणार नाहीत. तेव्हा त्यांच्याकडे हिंसा आणि असत्य या दोन्हींचा अवलंब करण्याशिवाय कोणताही मार्ग उरणार नाही. सत्य आणि अहिंसेशिवाय मानवतेच्या विनाशाशिवाय दुसरे काहीही असू शकत नाही, असे मानावे. ग्रामजीवनातील साधेपणातच आपण सत्य आणि अहिंसेची जाणीव करू शकतो". गांधीजी अशा प्रकारे जीवनातील साधेपणा आणि ऐच्छिक दारिद्र्य यांच्या बाजूने उभे राहिले. ते म्हणाले की सर्वांकडे संतुलित आहार, आवश्यक कपडे

आणि निवारा असावा. प्रत्येक जीवाला अन्नाचा अधिकार आहे असा त्याचा विश्वास होता. अर्थशास्त्रातील विकेंद्रीकरण राजकारणातील विकेंद्रीकरणाच्या बरोबरीने जाणे आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते. अलिकडच्या वर्षांत, गांधीजींची पंचायतराज व्यवस्था तत्त्वावर आधारित होती लोकशाही विकेंद्रीकरण त्यांचा असा विश्वास होता की भारतात सत्ता जनतेपर्यंत पोहोचली पाहिजे.

गावांना प्रशासनाचे मूलभूत एकक मानले जाणे, स्वतःचे व्यवहार व्यवस्थापित करण्यासाठी पुरेशी शक्ती निर्माण करणे, त्यासाठी अहिंसेवर आधारित विकेंद्रित लोकशाहीमध्ये लहान समुदाय किंवा गावांमध्ये स्थायिक झालेल्या गटांचा समावेश असणे आवश्यक आहे ज्यात स्वैच्छिक सहकार ही सन्माननीय आणि शांततापूर्ण अस्तित्वाची अट आहे. कारण, हा लोकशाहीची मूल्ये तळागाळातून रुजविण्याचा एकमेव मार्ग आहे. लोकशाही मजबूत झाली तरच लोकांना सर्वांगीण सक्षम करेल. गांधीजींनी सूचित केले की लोकशाहीची पाश्चात्य यंत्रणा भारतासाठी योग्य नाही.

म्हणून, ती मूल्ये साकार करण्यासाठी त्यांनी भारताच्या स्वतःच्या संस्थात्मक चौकटीची बाजू घेतली. लोकशाही लहान प्रजासत्ताक म्हणून प्रत्येक गावाची संकल्पना त्यांच्यासाठी एक कार्यक्षम आदर्श होती. ग्रामपंचायती थेट लोकांद्वारे निवडल्या जाणार जातील, पंचायती मध्यस्थी संस्थांची निवड करतील, जी त्या बदल्यात राष्ट्रीय निवडतील त्यांनी स्वयंपूर्ण, स्वायत्त असलेल्या गाव-आधारित सरकारचे सदस्यत्व घेतले. गावाची अर्थव्यवस्था. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार, लिंग समानता, आणि पंचायत राज या त्यांच्या संकल्पनेतून सहभागी लोकशाही ओळखता येते. जिथे परिपूर्ण तळागाळातील लोकशाही वैयक्तिक स्वातंत्र्य, सामाजिक सुनिश्चितता करण्यासाठी कार्य करेल. स्वातंत्र्याची सुरुवात तळापासून झाली पाहिजे. अशा प्रकारे प्रत्येक गाव प्रजासत्ताक किंवा पंचायतींना पूर्ण अधिकार असणारे असेल ही भूमिका गांधीजींची होती.

ग्रामस्वच्छता आणि ग्रामोद्योग हे गांधींच्या स्वप्नातील गावाचे अविभाज्य भाग होते. ग्रामस्वच्छता आवश्यक आहे कारण ती वैयक्तिक, मानसिक आणि शारीरिक आरोग्याशी थेट जोडलेली आहे. प्रत्येक व्यक्तीने बाह्य आणि आंतरिक स्वच्छ असावे. प्रत्येकाचे गाव घाण आणि दुर्गंधीमुक्त असावे. त्यामुळे त्यांच्या गावपुनर्निर्माण कार्यक्रमात ग्रामस्वच्छतेला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. त्यांनी ग्रामस्थांना विशेषत: ग्रामस्वच्छतेवर भर देण्याचे आवाहन केले. गांधीवादी आदर्श गावात ग्रामोद्योगांना महत्त्वाचे स्थान आहे, कारण केवळ ग्रामोद्योगच ग्रामीण भागातील बेरोजगारी दूर करू शकतात. ज्यात साबण बनवणे, मॅच मेकिंग, हँड ग्राइंडिंग, हँड क्रशिंग, तेल काढणे, पशुपालन, शेती, दुग्धव्यवसाय, खादी इत्यादींचा समावेश आहे, यात कमी यंत्रसामग्रीसह मजूर मुबलक प्रमाणात उपलब्ध होतील आणि मजुरांच्या कुटुंबाची उपजीविका भागवली जाईल. त्यांचा असा विश्वास होता की मोठ्या यंत्रसामग्रीवर आधारित शहरी-केंद्रित उद्योग हे कामगारांच्या शोषणाचे आणि त्यांच्या मालकासाठी केवळ नफ्याचे स्रोत आहेत. बेरोजगारीचा प्रश्न सोडवणे हा त्यांचा उद्देश नाही. ग्रामीण कुटीर आणि लघुउद्योगांच्या पुनरुज्जीवनामुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती होईल, ज्यामुळे ग्रामीण लोकांचे उत्पन्न वाढेल. गांधीजींच्या स्वप्नांच्या गावात महिलांना उच्च स्थान होते. त्यांनी अशा गावाचे स्वप्न

पाहिले जेथे 'स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेच आदर असेल आणि स्त्री-पुरुषांच्या समानतेचे आणि पवित्रतेचे रक्षण केले जाईल.' जिथे पत्नी सोडून सर्व धर्माचे पुरुष प्रत्येक स्त्रीला तिच्या वयानुसार आई, बहीण किंवा मुलीप्रमाणे वागवतील. म्हणून गांधीजींनी अशा गावाचे स्वप्न पाहिले की जिथे सर्व लोक सर्व रोगांपासून मुक्त असतील, जे शारीरिक श्रम करतात त्यांच्यात श्रमप्रतिष्ठा रुजवणे आवश्यक आहे. सर्वांना स्वच्छ पाणी, अन्न, वस्त्र, निवारा, स्वच्छता, शिक्षण, आरोग्य, आणि रोजगार अशा जीवनाच्या सर्व गरजा भागतील. स्वावलंबनाचा निर्णय प्रक्रियेत लोकांना सामील करून घेण्यावर त्यांनी भर दिला. कारण निर्णय घेण्याद्वारेच गाव स्वावलंबी आणि स्वयंशासित किंवा खरे प्रजासत्ताक बनू शकते. कोणतेही शोषण होणार नाही आणि गांधीवादी आदर्श गावात प्रत्येक व्यक्तीला समान हक्क आणि संधी असतील.

निष्कर्ष

१. भारत शहरांमध्ये राहत नाही तर खेड्यात राहतो, हे गांधीजींचे मत आज पटत आहे.
२. ग्रामीण पुनर्रचना ही ग्रामीण भागाचे शोषण न करण्यावर व स्वावलंबन प्रक्रियेवर आधारित आहे.
३. भौतिक लाभापेक्षा नैतिक आणि नैतिक मूल्ये अधिक महत्त्वाची आहेत.
४. लघु आणि कुटीर उद्योगांच्या माध्यमातून ग्राम औद्योगिकीकरण निर्माण करायला वेळ लागणार नाही.
५. प्रत्येक व्यक्तीने राज्याप्रती आपले कर्तव्य बजावले पाहिजे.
६. ग्रामस्वराज्यात निर्णय घेणे लोकांच्या हातात असले पाहिजे, तरच गावचा विकास होईल.
७. ग्रामीण कुटीर आणि लघुउद्योगांच्या पुनरुज्जीवनामुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती होईल.
८. गांधीवादी आदर्श गावात ग्रामोद्योगांना महत्त्वाचे स्थान आहे.
९. ग्रामोद्योगच ग्रामीण भागातील बेरोजगारी दूर करू शकतात.
१०. ७३ व्या घटनादुरुस्तीनुसार खेडे स्वावलंबी बनावे म्हणून ग्रामपंचायतींना सर्व अधिकार प्रदान करण्यात आले आहेत. हे गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याचे यश आहे.

संदर्भ सूची

१. Patil, S. H. (1983). *Gandhi and Swaraj*. New Delhi: Deep & Deep Publications.
२. Prabhu, R. K., & Rao, U. R. (1960). *The Mind of Mahatma Gandhi: Encyclopedia of Gandhi's Thoughts*. Ahmedabad: Navajivan Mudranalaya.
३. Rigby, A. (1997). Gram Swaraj versus Globalization. *Peace & Change*, 22(4), 381-413.
४. Upadhyay, R. (n.d.). Gandhi’s Concept of Gram Swaraj (Special Reference to Panchayati Raj). In V. Sarin, M. Upadhyay, & V. Srivastava(Eds), *Revisiting Economy of Permanence and Non-Violent Social Order* (pp. 102-08). Delhi: Victorious Publishers.
५. Harris J. R., & Todaro M. P. (1970). Migration, unemployment and development: A two sector analysis. *American Economic Review*, 60(1), 126–142.

६. Kakati B. K. (2021). Gram swaraj: Its relevance in present context. *Gandhi e-Journal*. Retrieved April 29, 2021, from https://www.mkgandhi.org/articles/gram-swaraj-its-relevance-in-present-context.html
७. Ministry of MSMEs. (2021). *Annual Report: 2020-2021*. Government of India.
८. Rigby A. (1997). Gram swaraj versus globalization. *Peace & Change*, 22(4), 381–413.
९. ग्रामीण विकास मंत्रालय. (2011). *ग्रामीण क्षेत्रों में शहरी सुविधाओं के प्रावधान के लिए योजना (पुरा): कार्य समूह की अंतिम रिपोर्ट*। नई दिल्ली: ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार।